

SONNING LEKSIK GRAMMATIK XUSUSIYATI

Karimova Lobar Lutfulloyevna

Shahrisabz Davlat Pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi

1-bosqich 24-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi sonlar so'z turkumi sifatida o'rganiladi, ularning leksik-grammatik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Sonlarning morfologik belgilari, ularning miqdor va tartib sonlarga bo'linishi, so'z yasalishi, gapda bajaradigan sintaktik funksiyalari, boshqa so'z turkumlari bilan munosabatlari ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, sonlarning xalq og'zaki ijodidagi, adabiy va zamonaviy matnlardagi qo'llanilishi konkret misollar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining grammatik tizimini chuqur anglashga, ta'lim jarayonida sonlar mavzusini samarali o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, son, leksik-grammatik xususiyat, miqdoriy son, tartib son, morfologiya, sintaksis, so'z turkumi, semantika, tilshunoslik.

Аннотация: В данной статье изучаются числа в узбекском языке как класс слов, а также проводится систематический анализ их лексических и грамматических свойств. На научной основе изучаются морфологические особенности чисел, их деление на количественные и порядковые, словообразование, синтаксические функции, которые они выполняют в предложении, а также их связь с другими классами слов. На конкретных примерах будет также проанализировано использование чисел в фольклорных, литературных и современных текстах. Результаты исследования будут способствовать более глубокому пониманию грамматической системы узбекского языка и эффективному освоению темы чисел в образовательном процессе.

Ключевые слова: узбекский язык, число, лексико-грамматический признак, количественное число, порядковое числительное, морфология, синтаксис, класс слова, семантика, языкознание.

Annotation: This article studies numbers in the Uzbek language as a word class, and their lexical and grammatical properties are systematically analyzed. The morphological features of numbers, their division into quantitative and ordinal numbers, word formation, syntactic functions they perform in a sentence, and their relationship with other word classes are considered on a scientific basis. Also, the use of numbers in folk folklore, literary and modern texts is analyzed based on specific examples. The results of the study serve to deeply understand the grammatical system of the Uzbek language and effectively master the topic of numbers in the educational process.

Keywords: *Uzbek language, number, lexical and grammatical properties, quantitative number, ordinal number, morphology, syntax, word class, semantics, linguistics.*

KIRISH: Til – jamiyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, unda har bir so‘z turkumi o‘ziga xos grammatik va semantik yuklamaga ega. O‘zbek tilida so‘z turkumlari ichida sonlar alohida o‘rin egallaydi, chunki ular atrofida mavjud buyumlar, hodisalar va tushunchalarning miqdorini, tartibini va nisbatini ifodalashda muhim vositadir. Sonlar grammatika tizimida o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning boshqa so‘z turkumlari bilan munosabatlari, gapdagi vazifalari, morfologik shakllanishi, va hatto fonetik jihatdan o‘zgaruvchanlik darajasi tadqiqotga arzigulik masalalardandir.

Zamonaviy tilshunoslikda sonlarning grammatik xususiyatlarini o‘rganish faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy tilda qo‘llanishi nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, o‘zbek tilini o‘rganuvchilar, tilshunslar va o‘quvchilar uchun sonlar mavzusini chuqur o‘rganish orqali tilning qurilishi, nutqdagi ishlatilish usullari va grammatik birliklar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar aniqlanadi. Shu bois ushbu maqolada o‘zbek tilidagi sonlarning leksik va grammatik xususiyatlari tizimli tahlil qilinadi, ularning tildagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi.[1]

MUHOKAMA VA NATIJALAR: O‘zbek tilida sonlar mustaqil so‘z turkumi sifatida o‘ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega. Ular asosan predmetlarning miqdorini (miqdor sonlar) yoki ularning tartibdagi o‘rnini (tartib sonlar) bildiradi. Buning natijasida sonlar leksik-semantik jihatdan ham, grammatik jihatdan ham boshqa so‘z turkumlaridan farqlanadi. Tadqiqot davomida sonlarning turli guruhlarga bo‘linishi — miqdor, tartib, taxminiy, bo‘lak sonlar kabi turlari, ularning har biri o‘ziga xos tuzilish va qo‘llanish xususiyatlariga ega ekani aniqlandi.[2]

Son odatda ot so‘z turkumiga bog‘lanib, u bildirayotgan predmetning aniq miqdorini, ba‘zan esa fe‘l bilan qo‘shilib, harakatning miqdoriy belgisini ifodalaydi: masalan, *to‘rtta daftar, ikki oy o‘qidi, birinchi keldi* kabi. Arifmetik misollarda esa son ot yoki fe‘lga bog‘lanmagan holda ishlatiladi va bunda son bildirgan miqdor mavhum bo‘ladi: *ikki qo‘shuv uch* misolida qanday narsalarning qo‘shilishi bilan *besht* natijasi hosil bo‘layotgani noma‘lum.

Yozuvda sonlar ko‘pincha quyidagi ikki usulda yoziladi:[3]

1. Arab raqamlari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
2. Rim raqamlari: birliklar – I (1) dan IX (9) gacha; o‘nliklar – X (10) dan XC (90) gacha; yuzliklar – C (100) dan CM (900) gacha; mingliklar – M (1000) dan boshlab.

Adabiy matnlarda esa sonlar odatda so‘z shaklida yoziladi: *To‘rt yil kutdi* kabi.

O‘zbek tilida ko‘p ishlatiladigan asosiy 23 ta oddiy son mavjud bo‘lib, qolgan sonlar aynan shu asosiy sonlarning kombinatsiyasidan hosil bo‘ladi: *nol, bir, ikki, uch, to‘rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to‘qqiz, o‘n* va hokazo. Eski yozma manbalarda *tuman* (o‘n ming) va *lak* (yuz ming) kabi qadimiy son atamalari ham uchraydi.[4]

Sonlar aniq (*beshta daftar*) yoki taxminiy (*besht-oltita daftar*) miqdorni bildirishi mumkin. Har ikki holatda ular raqam bilan yoziladi. Biroq *ko'p, oz, kam, mo'l* kabi miqdorni bildiruvchi so'zlar raqam bilan ifodalanmaydi, shu sababli ular son so'z turkumiga kirmaydi.

Sonlar quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:[5]

1. Leksik-semantik jihatdan, sonlar belgi ma'nosini bildiradi – bu orqali predmet yoki harakatning miqdori, tartibi yoki sanoqliligi ifodalanadi. Sonlar miqdor tushunchasining ifodasi hisoblanadi.

2. Ma'nosi jihatidan sonlar bir necha turlarga bo'linadi: predmetning aniq yoki taxminiy miqdori, umumiy jamlanma, taqsimlangan holati, joylashish tartibi, hatto harakatning tartibiy yoki miqdoriy belgisi ham son orqali ifodalanadi. Shu asosda sonlar *sanoq sonlari* va *tartib sonlari* ga ajraladi. Ularning ma'no turlarini yaratishda maxsus affikslar ishtirok etadi: *uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, to'rttadan, o'ninchi* va hokazo. Bu affikslar faqat sonlarga qo'shiladi.

3. Morfologik xususiyati shundan iboratki, sonlar egalik, kelishik yoki ko'plik affikslarini olmaydi – bu ularning asosan otga bog'lanib aniqlovchi bo'lib kelishi bilan bog'liq: *ikkita yostiqlik keldi* kabi. Son o'ziga boshqa so'zlarni tobe eta olmaydi, ya'ni aniqlovchi qabul qilmaydi.

4. Son ba'zan fe'l bilan bog'lanib, harakatning miqdoriy belgisi sifatida hol vazifasini bajaradi: *yetti-sakkiz marta kelibdi*. Ot bilan birga ishlatilmaganda esa, u o'zgartiruvchi affikslarga ega bo'lib, otlashadi: *birni, o'nning yarmi, mingni* kabi. Bunday otlashgan sonlar gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, kesim kabi vazifalarda qo'llanadi va ko'pincha stilistik obrazlilik yaratishda ishlatiladi.

5. Hisob so'zlari bilan qo'llanilishi ham sonlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Hisob so'zlari otga tegishli bo'lib, son bilan ot yoki fe'l o'rtasida ishlatiladi: *ikki tup daraxt, o'n kilometr yurdi, besh kilogramm guruch* kabi. Sonlar hisob so'zlari bilan yoki ularsiz ham ishlatilishi mumkin.

6. So'z yasaliishi nuqtai nazaridan sonlar boshqa so'zlardan yasalmasdan, mustaqil turadi. Lekin sondan boshqa so'zlar yasala oladi: *birlik, beshlik* (ot); *ikkilan* (fe'l); *bittalab* (ravish) kabi.

Miqdor sonlar nutqda ko'proq mustaqil ishlatiladi va ular ot bilan birikib, bir butun predmetlar sonini bildiradi: *ikki bola, besh mashina, o'n ikkita daftar* kabi. Tartib sonlar esa tartibni ifodalovchi -inchi qo'shimchasi bilan yasaliib, ko'pincha aniqlovchi yoki aniqlanuvchi vazifasida ishtirok etadi: *birinchi o'rin, uchinchi sinf*. Bunday sonlarning yasaliishida grammatik qoida aniq va barqarordir.[6]

Sonlarning gapdagi sintaktik roli ham muhim jihat hisoblanadi. Ular otlar bilan biri kib, aniqlovchi, hol yoki ega vazifasida keladi. Misol uchun: *U besh kitob oldi* (aniqlovchi), *U uchtalik savolga javob berdi* (to'ldiruvchi), *Ikki kishi keldi* (ega). Bu jihatlar sonlarning mustaqil leksik birlik sifatida qanchalik faol ekanini ko'rsatadi.

Yana bir muhim natija shuki, sonlar o'zbek tilida boshqa so'z turkumlari bilan, ayniqsa sifat doshlar bilan ko'p hollarda bog'lanadi. Shuningdek, ular orqali yangi leksik

birliklar ham vujudga keladi: *uchinchi darajali, ikki tomonlama, yetti yulduzli mehmonxona* kabi birikmalar ushbu fikrni isbotlaydi.[7]

Bundan tashqari, tahlil shuni ko'rsatdiki, sonlar har doim ham oddiy miqdor ifodalash bilangina cheklanmaydi. Ular ko'pincha majoziy ma'noda, stilistik vosita sifatida ham ishlatiladi. Masalan, *yetti uxlab tushida ko'rmagan, bir og'iz gap aytmay* kabi iboralarda sonlar ma'lum bir semantik yuklama bilan keladi.

Tadqiqot natijasida, o'zbek tilida sonlar tizimi qat'iy grammatik me'yorlarga ega bo'lishi bilan birga, zamonaviy til jarayonida yangi qo'llanmalari, jumladan, reklama, ommaviy axborot vositalari va internet tilida yanada kengayib bormoqda. Bu esa ularning funksional imkoniyatlarining kengayishidan dalolat beradi.[8]

XULOSA: Tadqiqot davomida sonlarning o'zbek tilidagi leksik va grammatik xususiyatlari chuqur tahlil qilindi. Sonlar mustaqil so'z turkumi sifatida til tizimida muhim o'rin egallaydi, ular predmetlarning miqdori, tartibi, taxminiyligi yoki bo'lakliligini ifodalash orqali nutqning aniq va lo'nda bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa ularning kommunikativ funksiyasini yanada kuchaytiradi.

Sonlarning tuzilishi, yasovchi affikslar orqali yangi shakllar hosil qilinishi, gapda turli sintaktik vazifalarda ishtirok etishi — bularning barchasi ularning til tizimidagi faoliyat doirasi keng ekanini ko'rsatadi. Miqdor va tartib sonlarning qoidabuzar emas, balki qat'iy morfologik qonuniyatlarga asoslangan holda qo'llanishi ularni o'rganish va o'rgatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yana bir muhim xulosa shuki, sonlar faqat grammatik birlik emas, balki stilistik vosita sifatida ham katta imkoniyatlarga ega. Ular badiiy adabiyotda, ommaviy axborot vositalarida, maqollarda va so'z birikmalarida obrazlilik, kuchaytirish yoki ironiyani ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Shuningdek, tilning zamonaviy qatlamida, xususan, reklama, internet va ijtimoiy tarmoq tili orqali sonlarning qo'llanish doirasi yanada kengayib, yangi uslubiy shakllarni kashf etmoqda.

Ushbu tadqiqot sonlarning nafaqat grammatik jihatlarini yoritdi, balki ularning leksik imkoniyatlarini, til madaniyatidagi o'rnini ham ko'rsatdi. Kelajakda sonlarning boshqa tildagi muqobillari bilan qiyosiy o'rganilishi, ularning tarjimada ifodalanish masalalari ham alohida tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkin. Shuningdek, ularni maktab ta'limi tizimida samarali o'rgatish metodikalarini ishlab chiqish ham dolzarb vazifa sifatida e'tiborga loyiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A. A. O'zbek tilining grammatikasi. I qism. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2006.
2. Jo'rayev M. O'zbek tilining leksikasi va frazeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
3. Xudoyberganov G'. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1992.
4. Karimov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2008.

5. Madvaliev A., Orinboev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2014.
6. Qodirov A. Morfologiya: O'zbek tilining grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1981.
7. Bozorov O. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
8. Normurodov A. O'zbek tilida son kategoriyasining o'rganilishi. – Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi, 2017.

